

UOT 72.01

<https://doi.org/10.59849/2218-4783.2025.2.271>**BRİLYANT CƏFƏRLİ****ƏCƏMİ ƏBUBƏKR OĞLU NAXÇIVANI MEMARLIĞINDA BƏZİ
ORNAMENTLƏRİN TÜRK MİFOLOGİYASI İLƏ BAĞLILIĞI**

Məqalə Azərbaycan memarlığının dühası Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının inşa etdiyi memarlıq abidələri üzərində həkk olunan ornamentlərin türk mifologiyasında mənalarına həsr olunmuşdur. Göstərilir ki, müxtəlif növ ornamentlər qədim türklərin mifik təfəkküründə mühüm rol oynamışdır. Memar Əcəmi Naxçıvani də böyük istedadı və geniş təfəkkürü ilə yaratdığı möhtəşəm əsərlər üzərində türk mifologiyasına məxsus həndəsi və nəbati ornament növlərini həkk etmişdir. Əcəmi abidələri üzərində əks olunan hər bir ornamentin türk mifik təfəkküründə xüsusi yeri və rolu vardır.

Açar sözlər: Əcəmi, memarlıq, abidə, türbə, ornament, mifologiya.

Orta əsr Azərbaycan memarlığının Allahı, Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi, ensiklopedik biliyə malik Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani XII əsrdə yaşamış dahi memardır. Memar Əcəmi məktəbindən bizə miras buraxmış olduğu möhtəşəm sənət əsərləri ilə necə böyük istedadı, dərin təfəkkürə, geniş dünyagörüşünə sahib olduğunu bariz şəkildə sübut etmişdir. XII əsr Azərbaycan memarlığının ən görkəmli nümayəndəsi Əcəmi Naxçıvani böyük ustalıqla inşa etdiyi memarlıq abidələrinin əzəməti ilə yanaşı, görüntüsünə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Bu abidələr üzərində həkk olunan hər bir ornament dəqiq hesablamalarla, ən zərif şəkildə işlənmişdir. Əcəmi abidələri üzərində əks olunan ornamentlərin böyük əksəriyyəti ən qədim türk mifologiyasına məxsus simvollarıdır. Dahi memarın əsərlərində istifadə etdiyi həndəsi və nəbati ornamentlərin çoxu türklərin mifik təfəkküründə böyük rol oynayan işarələrdir. Əcəminin layihələri əsasında çoxlu sayda memarlıq tikililəri inşa olunsa da, onlardan yalnızca dördü bizə məlumdur. Bu abidələrdən Atabəylər məscidi (Cümə məscidi) və Qoşa minarəli baştağ dağılıb məhv olmuş olsa da, Yusif Küseyir oğlu və Möminə xatun türbəsi zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Əcəmi Naxçıvani Yusif Küseyir oğlu və Möminə xatun türbələri üzərində həkk etdiyi ornamentləri ən incə detalına qədər düşünüb işləmişdir. Əcəmi yaradıcılığında abidələr üzərində tətbiq edilən bir çox naxışın qədim türk xalqlarının mifologiyasında müxtəlif mənaları olmuşdur. Gözəllik simvolları olan bu ornamentlərin zərifliklə işlənməsi Əcəmi dühasının böyüklüyündən irəli gəlir. Əcəmi Naxçıvani Şeyxlər başçısı Yusif Küseyir oğlunun şərəfinə ucaltdığı türbə üzərindəki ornamentləri daha da inkişaf etdirərək, Renessans qadını Möminə xatunun məzarı üzərində inşa etdiyi məqbərədə mürəkkəb formada tətbiq etmişdir.

Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, Şərq renessansında Azərbaycan memarlığının oyanışını gerçəkləşdirən Əcəmi Naxçıvanının yaratdığı əsərlər üzərində işlənən həndəsi və nəbati ornamentlərin bir çoxu sırf türk mifologiyası ilə bağlıdır. Əcəmi yaradıcılığında həm həndəsi, həm də nəbati ornamentlər şəbəkə əmələ gətirmişdir ki, bu ornamental şəbəkələr də qədim türklərin dünyagörüşündə müqəddəs ağac sayılan “Həyat ağacı”nı təcəssüm etdirir. Bu şəbəkələrdə türk ruhu hakim mövqedə dayanır [3, s. 85].

Şəkil 1. Möminə xatun məqbərəsi üzərində həndəsi ornamentlərdən yaranan şəbəkə.

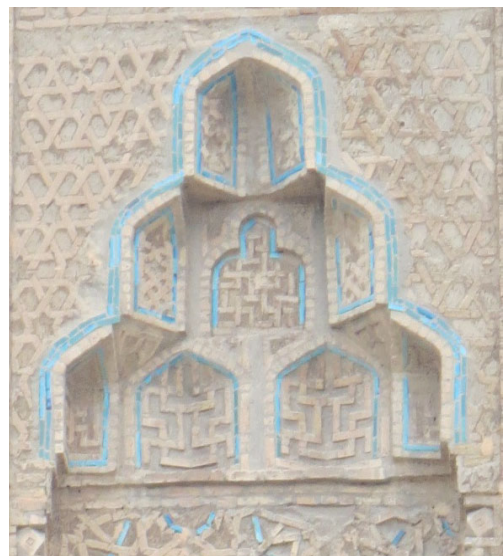

Şəkil 2. Möminə xatun məqbərəsi üzərində nəbati ornamentlərdən yaranan şəbəkə.

Həndəsi ornamentlərin sadədən tutmuş mürəkkəb növlərinə qədər çoxlu sayda formalarının türk mifik təfəkküründə müxtəlif mənalı olmuşdur. Əcəmi Naxçıvanının inşa etdiyi memarlıq abidələri üzərində sadə həndəsi ornamentlərdən olan xəttin xüsusi yeri və rolu vardır. İki xəttin üfüqi və şaquli birləşməsindən əmələ gələn üstəgəl işarəsi (+) ən qədim türk simvollarındandır. Bu işarə qədim türk mifologiyasında Tenqri (Ulu Tanrı) tərəfindən himayə edilmə, qorunma simvolu hesab edilmişdir. Üstəgəl işarəsi ulu başlanğıcda hərəkət edən atəşi simvolizə etmişdir. Bu ornament müstəvinin bərabərləşməsini, sağ, sol, yuxarı və aşağı hissələrin məsafələrinin eyni paylanmasını təmin etmişdir. Əcəminin yaratdığı sənət əsərlərində xətt həm sərbəst işlənmiş, həm də müxtəlif ornamentləri əmələ gətirmişdir. Bu ornamentlər çeşitli çoxbucaqlılar, svastikalardır. Əcəmi Naxçıvani memarlıq abidələri üzərində müxtəlif çoxbucaqlılardan çoxguşəli ulduzları, svastikalardan meandr ornamentlərini əmələ gətirmişdir [8, s. 976].

Şəkil 3. Yusif Küseyir oğlu türbəsinin giriş portalında verilmiş svastika elementli haşiyə.

Şəkil 4. Möminə xatun məqbərəsinin stalaktitlərinin içərisini bəzəyən svastika elementi.

Əcəmi yaradıcılığında çevrənin məxsusi yeri vardır. Belə ki, həndəsi naxışların ən mürəkkəb forması hesab edilən şəbəkələrin qurulmasının əsasını çevrə həndəsəsi təşkil edir. Müstəvinin çevrə ilə əhatə olunmuş hissəsi olan dairə ornamentindəki dairə forması isə qədim türk mifologiyasında əbədiyin, sonsuzluğun, kamilliyin rəmzi olmuşdur. Ən qədim türklər vəfat etmiş yaxınlarının kurqanları ətrafında dairə şəklində toplaşaraq dəfn mərasimlərini həyata keçirəmişlər. Bu düzülüş dünyanın təşkil olunmasının mərasim modeli olmuşdur [4, s. 109]. Ulu türk qəbilə birləşmələrində həmçinin dairə ilə günəşi təsvir edərlərmiş. Günəş isə odun, atəşin rəmzi olmuşdur. Dairə şəklindəki bu ornamentlər günəşi təsvir etdiyi üçün astral ornamentlərdən hesab olunur. Qədim türk məskəni olan Azərbaycanın Gəmiqaya və Qobustan ərazisindəki qayalar üzərində günəşi təsvir edən dairə və günəş şüalarını göstərən dairədən ayrılmış xətlər cızılmışdır [6, s. 146, 150].

Əcəmi Naxçıvani əsərlərində həkk olunan üçbucaqlı ornamentlər də türk mifik təfəkkürünə görə müxtəlif mənalı ornamentlərdəndir. Ən qədim türklərin inanclarına görə üçbucaqlı forması dağları simvolizə edirmiş. Göyə doğru yüksələn dağlar türk xalqlarının qədim soykökünü bildirmiş və müqəddəs hesab olunmuşdur. Buna görə də, dağlar türk mifoloji təfəkkürünə görə yüksəklik mənasını ifadə etmişdir. Qədim türklər uca zirvələrə inam bəsləmiş və dağlara sitayiş etmişlər. Türk əsəirlərində dağ müqəddəs, təmiz, ilkin və əsas başlanğıc yeri kimi təsvir edilmişdir. Ən qədim insanlar dağlardakı mağaraları özlərinə məskən seçmişlər. Onlar ilkin yaşayış yeri olaraq mağaralarda yaşamışlar. Əski türklərin inanclarına görə əsas başlanğıc dağ, dağ ruhu insana qamlıq (bilicilik), qəhrəmanlıq verirmiş. Qədim Türk xalqları olan Altayların inanışlarına görə uca dağlar vaxtilə onların məğlubedilməz qəhrəmanları olmuşlar. Sonradan həmin igidlər dağa dönmüş, dağ ruhu, dağ sahibi kimi əbədiləşmişlər. Dağlar türklərə uğur, xoşbəxtlik bəxş edərmiş. Qədim türklər olan azərbaycanlılar da vaxtilə dağları xalqı, Vətəni qoruyan qəhrəmanlar, igidlər hesab etmişlər [7, s. 14-23].

Əcəminin inşa etdiyi memarlıq abidələri üzərindəki dördbucaqlı ornamentlər və dördguşəli ulduz ornamentləri üfünqün dörd əsas cəhətini, yəni şimalı, cənubu, şərq və qərbi ifadə edir. Ən qədim türk tayfaları köçəri həyat sürdükərinə görə özlərinə müxtəlif formalı çadırlar qurmuşlar. Bu tayfa birliklərinin yaşadıkları çadırlar “Yurd” adlanırmış. Qədim türklərin mifik təfəkküründə cənub tərəfdə qurulan çadırlar görülən hər işin xeyirxah, uğurlu başlanğıcını bildirərmiş. Şimal tərəfdə qurulan çadırlarda hamı tərəfindən hörmət edilən, nüfuzlu şəxslər əyləşdirilərmiş. Sol tərəf, yəni şərq tərəf qadın başlanğıcını bildirdiyinə görə bu tərəfdə qurulan çadırlarda qadınlar əyləşərmiş. Sağ tərəfdə, yəni qərb tərəfdə qurulan çadırlarda isə kişilər əyləşərmiş ki, bu hissə də kişi başlanğıcı sayılırmış [1, s. 367, 368].

Dahi Əcəminin əsərlərində həkk olunan altıbucaqlı ornamentlər və onlardan yaranan altıguşəli ulduz ornamentləri aparıcı rol oynamışdır. Bu ornamentlər memarın inşa etdiyi abidələr üzərində geniş istifadə olunmuşdur. Altıbucaqlının ifadə etdiyi altı rəqəmi türk mifologiyasında dünyanın yaranma günlərinin sayını bildirmişdir. Qədim türk mifoloji görüşə görə türk xalqlarından Altayların yaradılış dastanında göstərilmişdir ki, Tanrı dünyanı altı günə yaratmış, yeddinci gün isə yaratmış olduğu əsərini seyr etməyə bağlamışdır. Buna görə də türklərin dini təfəkkürünə görə Allah kainatı 6 gün içərisində əmələ gətirmişdir. Bu səbəbdəndir ki, altıbucaqlı ornament kainatın bütövlük rəmzi olaraq bilinir [1, s. 368].

Şəkil 5. Yusif Küseyir oğlu türbəsi üzərində altıbucaqlı və altıguşəli ulduz ornamentləri

Şəkil 6. Möminə xatun məqbərəsinin stalaktitlərinin yanlarındakı altıbucaqlı və altıguşəli ulduz ornamentləri

Əcəmi dühasının nəticəsi olan abidələrdən Möminə xatun məqbərəsi üzərində yeddiguşəli ulduzlara da rast gəlinir. Yeddiguşəli ulduzların ifadə etdiyi yeddi rəqəminin qədim türk mifologiyasında maraqlı mənalara var. Türklərin əcdadı hesab edilən şumerlərin məşhur qəhrəmanlıq dastanı “Bilqamış dastanı”nda (Hər şeyi bilən adamın dastanında) yazılmışdır ki, dünya tufanı 6 gün 7 gecə baş vermişdir. Yeddinci gün tufan dayanmış və Şumer şəhəri Şuruppakın padşahı Utnapiştinin (Nuhun) gəmisini Nisir dağına ilişib dayanmışdır. Utnapiştini bu ərazidə məskən salmış və beləliklə, kainat yaranmışdır. “Bilqamış dastanı”nda yeddi rəqəmi ilə bağlı başqa faktlar da mövcuddur. Əbədi həyat axtarışına çıxan Bilqamış Utnapiştinin evində qonaq qaldığı gecə yorğunluqdan 7 gün yuxuya gedir. Dastanda yeddi rəqəmi ilə bağlı digər bir fakt isə Bilqamışın yaşadığı qədim Şumer şəhəri Urukun qala qapılarında yeddi qıfılın olması faktıdır. Ümumiyyətlə, yeddi rəqəmi bir çox mifologiyalarda müqəddəs rəqəm hesab olunmuşdur. Azərbaycan xalqının mifik təfəkküründə də yeddi rəqəmi ilə bağlı çox sayda inanc mövcuddur [2, s. 27, 90-94].

Şəkil 7. Möminə xatun məqbərəsi üzərində yeddiguşəli ulduz ornamentləri.

Əcəmi yaradıcılığında geniş istifadə olunan ornamentlərdən səkkizbucaqlı ornamentini və səkkizguşəli ulduz ornamentini xüsusi qeyd etmək lazımdır. Həm Yusif Küseyir oğlu türbəsi, həm də Möminə xatun məqbərəsi üzərindəki şəbəkə sistemində tez-tez rast gəlinən bu həndəsi ornamentlər qədim türk xalqlarının mifologiyasında qadın başlanğıcını bildirmişdir. Səkkizbucaqlıdan yaranan səkkizguşəli ulduz ornamentini Şumer mətnlərində aşkar olunmuşdur. Bu simvol Akkad mifologiyasında ilahə İştari rəmzi hesab olunmuşdur. İlahə İştari İnannanın, yəni ilk doğulan baş ilahənin təəcəssümü kimi göstərilmişdir. İştari sevgi, gözəllik, rifah, mühafizə, məhsuldarlıq ilahəsi hesab edilmişdir. Onun bu gücü, qüdrəti şirin qüvvəsini simvolizə etmişdir. Yenilməz şir ilahə İştari ilahi gücünün rəmzi olmuşdur [9, s. 5].

Şəkil 8. Yusif Küseyir oğlu türbəsi üzərində səkkizbucaqlı və səkkizguşəli ulduz ornamentini

Şəkil 9. Möminə xatun məqbərəsi üzərində səkkizbucaqlı və səkkizguşəli ulduz ornamentləri

Əcəminin inşa etdiyi Möminə xatun məqbərəsində ən mühüm yeri tutan ornamentlərdə biri də onbucaqlı ornamentini və ondan yaranan onguşəli ulduz ornamentidir. Onbucaqlının və onguşəli ulduzun ifadə etdiyi on rəqəmi ilə bağlı türklərin müxtəlif mifik inancları mövcuddur. Ən qədim türklərin mənşəyi ilə bağlı bütün əsatirlərdə bildirilmişdir ki, türklər öz mənşəyini dişi bir qurddan almışlar. Belə ki, əsatirlərdə yazılmışdır ki, qədim türk xalqlarından hun soyuna məxsus olan Göytürklər Lin dövlətinin ordusu tərəfindən qırğına məruz qalıb məhv edilsələr də, bu hücumdan on yaşlı bir oğlan uşağı sağ buraxılmışdır. Sağ qalan həmin oğlan uşağını dişi bir qurd tapmış, onu bəsləyib, böyütmüş və onunla evlənmişdir. Dişi qurd bu evlilikdən on oğlan uşağı dünyaya gətirmiş və beləliklə, Göytürklərin soyu yenidən artmağa başlamışdır. Buna görə də, mifik təfəkkürə görə türklər “qurddantörəyənlər” olaraq bilinmişlər [5, s. 14].

Memar Əcəmi Naxçıvani yaradıcılığında çoxbucaqlılardan yaranan çoxguşəli ulduzlar astral ornamentlər hesab olunurlar. Astral ornamentlər göy cisimlərinin təsvirləri olmuşlar. Çoxguşəli ulduz ornamentləri əzəməti və əlçatmazlığı simvolizə etmişdir. Kosmoloji xarakter daşıyan bu simvollar qədim türk mifologiyasında səma tanrısı Tenqrinin rəmzi olaraq bilinmişdir. Qədim türklərin mifik dünyagörüşündə ulduzlar evlərin, çadırların pəncərələri hesab olunmuşdur. Ən qədim türklərin dilində Tenqri sözü Tanrı kəlməsinin deyiliş formalarından biri olmuşdur [8, s. 976].

Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvanının inşa etdiyi memarlıq abidələri üzərində həndəsi ornamentlərlə yanaşı nəbati ornamentlər də xüsusi incəliklə işlənmişdir. Dahi memar müxtəlif bitkilərin təsvirlərindən bütöv bir kompozisiya yaratmışdır. Əcəmi Naxçıvani bitkisel ornamentləri həm tək-tək, həm də islimibənd formasında tətbiq etmişdir. Qədim türk dillərində islimi (arabeska) şiv, yəni, yaşıl, nəm, təzə ağac mənasını vermişdir. Bu da su, meşə kultu ilə bağlı olmuşdur. Türklərin mifik görüşlərində su və yaşıllıq gənclik ilahəsi “Öleng” adlandırılmışdır [6, s. 39].

Şəkil 10. Möminə xatun məqbərəsinin giriş qapısı olan üzündən başlayaraq saat əqrəbi istiqamətində 4-cü üzündə onbucaqlı və onguşəli ulduz ornamentləri.

Şəkil 11. Möminə xatun məqbərəsinin giriş qapısı olan üzündən başlayaraq saat əqrəbi istiqamətində 6-cı üzündə onbucaqlı və onguşəli ulduz ornamentləri.

Araşdırmamızdan belə nəticəyə gəlirik ki, Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani memarlığında abidələr üzərində tətbiq edilən ornamentlərin hər biri türk mifologiyasında dərin simvolik mənalar daşıyır. Bu ornamentlər türk xalqlarının tarixinin nə qədər qədim olduğunu açıq şəkildə göstərir. Əcəmi yaradıcılığında istifadə olunan bu ornamentlərdə müxtəlif türk boylarının təbiəti, həyat fəlsəfəsi, məişət tərzii öz əksini tapmışdır. Dahi memarın əsərlərindəki motivlər təkcə dekorativ element deyil, həm də mədəni yaddaşın əksidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 568 s.
2. Bilqamıs dastanı (Hər şeyi bilən adamın dastanı) / A.Quliyevin redaktəsi ilə. Bakı: Gənclik, 1985, 104 s.
3. Qiyasi C. Nizami dövrü memarlıq abidələri. Bakı: İşıq, 1991, 264 s.
4. Məmmədov F.T. Kulturologiya effektivli həyat və fəaliyyətə aparan yol kimi. Bakı: Çıraq, 2008, 400 s.
5. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
6. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
7. Seyidov M.M. Qızıl döyüşçünün taleyi. Bakı: Gənclik, 1984, 108 s.
8. Kanberova G. Ortaçağ Azərbaycan mimari süs kompozisiyaları və kaynakları // International Social Sciences Studies journal, 2019, v. 5, issue 30, pp. 969-988.
9. Black J., Green A. Gods, Demons and Symbols of Ancient Mesopotamia: An Illustrated Dictionary. London: The British Museum Press, 1992, 192 s.

AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: brilliant1cefer@yahoo.com

Brilliant Jafarli

**CONNECTION OF SOME ORNAMENTS IN THE ARCHITECTURE OF AJAMI
ABUBAKR OGLU NAKHCHIVANI WITH TURKIC MYTHOLOGY**

The article is devoted to the significance of ornaments in Turkic mythology, carved on architectural monuments built by the genius of Azerbaijani architecture, Ajami Abubakr oglu Nakhchivani. It is shown that various types of ornaments played an important role in the mythological thinking of the ancient Turks. The architect Ajami Nakhchivani also carved geometric and plant ornaments related to Turkic mythology on the magnificent works that he created thanks to his great talent and broad thinking. Each ornament reflected in the monuments of Ajami occupies a special place and role in Turkic mythology.

Keywords: *Ajami, architecture, monument, tomb, ornament, mythology.*

Бриллиант Джафарли

**СВЯЗЬ НЕКОТОРЫХ ОРНАМЕНТОВ В АРХИТЕКТУРЕ АДЖЕМИ АБУБЕКР
ОГЛУ НАХЧЫВАНИ С ТЮРКСКОЙ МИФОЛОГИЕЙ**

Статья посвящена значению в тюркской мифологии орнаментов, вырезанных на архитектурных памятниках, построенных гением азербайджанского зодчества Аджеми Абубекр оглу Нахчывани. Показано, что различные виды орнаментов играли важную роль в мифологическом мышлении древних тюрков. Архитектор Аджеми Нахчывани также вырезал геометрические и растительные орнаменты, относящиеся к тюркской мифологии, на великолепных произведениях, которые он создал благодаря своему большому таланту и широкому мышлению. Каждый орнамент, отраженный в памятниках Аджеми, занимает особое место и роль в тюркской мифологии.

Ключевые слова: *Аджеми, архитектура, памятник, гробница, орнамент, мифология.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

**Daxilolma tarixi: İlkin variant 15.09.2025
Son variant 13.10.2025**